

השם גורם דברי החכם נופלים על שמו

שמא יהודה פרידמן

לכו חזו מפעלות ה' אשר שם
שמות בארץ (תהלים מט, ב)
אל תקרי שמות אלא שמות
(ברכות ז ע"ב)

אמרו בתלמוד הירושלמי: "פעמים ששינוי השם גורם, פעמים ששינוי המקום גורם" (שבת פ"ו ה"ט, ח ע"א). אמנם לא נאמר כאן שהשם עצמו גורם, אלא ששינוי השם עשוי לגרום לשינוי מזל ולהשפעה טובה, וכן שינוי מקום. אולם בתלמוד הבבלי, בהקשר של מדרשי השמות, אמרו כלשון הזה:

"רות". מאי רות? אמר רבי יוחנן: שזכתה ויצא ממנה דוד שריוהו להקדוש ברוך הוא בשירות ותשבחות. מנא לן דשמא גרים? — אמר רבי אלעזר¹ דאמר קרא: לכו חזו מפעלות ה' אשר שם שמות בארץ, אל תקרי שמות אלא שמות (ברכות ז ע"ב הנ"ל).

הנה, מן הכלל של הירושלמי, ששינוי השם גורם, עשה הבבלי כלל חדש, שמא גרים, השם עצמו גורם. שמה של רות המואביה גרם לה שיצא ממנה דוד, שריוהו להקב"ה בשירות ותשבחות. השם רות נופל על "שריוה", ועל "שירות"². תוספת שתי המילים "שמא גרים" על ידי התלמוד משנה מאוד את התפיסה המקובלת בכל מדרשי השמות. לא שנקראה מלכתחילה רות על שום שבעתיד תראה את דברי חמותה,³ או שעומד לצאת ממנו דוד שריוה וכו', כבמדרשי השמות הרגילים, הדורשים את השם כנוסד על פי תכונה מסוימת

1 כן הוא בכתבי היד ובדפוסים הקדומים (והשווה דקדוקי סופרים לשם, אות ש'; ובכ"י פירנצה כסתם, ללא שם אומר). בדפוסים החדשים: אליעזר.

2 במדרש רות רבה פרשה ב (לרנר, עמ' 60): "ושם השנית רות שראתה דברי חמותה".

3 בהערה הקודמת.

של האדם או על פי אירוע שחווה. לא כי, אלא לפי התפיסה שבכאן השם גורם לתוצאות לבוא.

התלמוד יודע שהשם גורם מתוך פעולת חכמי התלמוד עצמם, ששם משפיע עליהם ומביאם לעסוק בהלכה או לדרוש דרשה כשם. לשון ההלכה נופל על השם, ולא נאמרה הלכה זו מלכתחילה על ידי חכם זה אלא מתוך השם ובהשפעתו, הרי שם גרים, השם גורם. אמור מעתה, תוספת שתי המילים "שם גרים" אינה לשון קישור והצעה בלבד, אלא לשון פירוש המגלה בקצירת האומר מושג יסודי בהבנת הקשר בין השם ובין האדם ומעשיו.

שנינו במשנה, מסכת בבא בתרא פרק ו משנה ב: "המוכר פירות לחבירו הרי זה מקבל עליו רובע טנופת לסאה, תאנים מקבל עליו עשר מתולעות למאה, מרתף של יין מקבל עליו עשר קוססות למאה, קנקנים בשרון מקבל עליו עשר פיטסאות למאה", כל פרי וכלי ושיעורו. על משנה זו פותחת סוגיית התלמוד (צג ע"ב): "תאני רב קטינא: רובע קטנית לסאה". הרי לא נתעורר להוסיף ולומר שיעור לקטניות, אלא רב קטינא!⁴

צ"ה חיות

החוקרים נתנו את דעתם לתופעה הזאת של יחס שם החכם לדבר אשר בפיו, וכבר ר' צבי הירש חיות, החופף שני עולמות, שעומד על הגבול בין אחרונים ובין חוקרים, העיר עליה. ואולם הוא פירשה להפך, ולדעתו שמו או כינויו של חכם נקבע לו מלכתחילה על פי סגנון ההלכה שאמר. וזה לשונו:⁵

עוד מצאתי דבר חדש בהלכה חכמים אשר לא בא זכרם רק לפעמים מועטים בשני התלמודים בהלכה אחת או באגדה אחת, נקרא בכל עת רק על שם ההלכה, כמו ר' יצחק מגדלאה נקרא לדעתי על שם ההלכה שאמר והיא שעשוין כמגדלין (ב"מ כה ע"א).⁶

אמנם כבר בדוגמה הזאת עצמה אנו צריכים להוסיף ולשנות הרבה בדבריו של חיות, ולחלוק על שיטתו.⁷ רבי יצחק מגדלאה, אמורא ארץ ישראלי מן הדור השני, מוזכר עוד כמה פעמים בתלמודים. וירודאי לא נקרא בשם זה מלכתחילה רק על אותה הלכה שעשוין מגדלים, אלא על שם מקומו, מגדל.

4 על "קטנותן של חסידים" (סוטה פ"ט מט"ו) ראה מקורות אצל: ח' אלבק, משנה סדר נשים, עמ' 394; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, סוטה, עמ' 763.

5 מבוא התלמוד, תר"ה; כל ספרי מוהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, כרך א, עמ' שיח.
6 וכן בחידושו לכבא מציעא שם. ועיין שם על רבי שמלאי דבורא, ודברך עשיתי (מלכים א יח, לו). ועיין בהערה הבאה.

ואף הלכה זו איננה הלכה מקורית שלו, אלא תורת תנאים היא, ושנויה לפנינו בתוספתא: "מצא מעות עשויות מגדלות חייב להכריז" (ב"מ פ"ב ה"ז, מהד' ליברמן, עמ' 68). אמור מעתה, אין זו הלכה שנתנסחה על ידי רבי יצחק עצמו, ואפילו קודמת לו. השאלה היא אפוא, מה הביא את רבי יצחק מגדלאה ללקוט דווקא הלכה זו מתורת תנאים ולקבעה בין הלכותיו — ולא נאמרו משמו בתלמודים אלא הלכות מעטות מאוד — בוודאי כינויו מגדלאה הוא הגורם לו ללקוט הלכה זו על מגדלים מתוך תורת התנאים, וכפי שהרבה אמוראים נהגו לשנות מהלכות התנאים, עד שאותן הלכות חזרו ונאמרו על שם. אמור אפוא, לא מפני שהוא בעל הלכה זו נקרא מגדלאה, ובאמת אין זו הלכה מקורית שלו, אלא כינויו מגדלאה, המוסב על מקומו מגדל, השפיע עליו לומר הלכה זו של התנאים ולזכות בה, ולצרפה לשמו.

הגם שכמה חוקרים כבר נתנו את דעתם לתופעה זו, מכל מקום מעולם לא עשו זאת בצורה יסודית ומקיפה, ויש מהם שלא ציינו למחקרים הקודמים. והעיקר, תפיסתם והסברם לתופעה צריכים בירור וחידוש של ממש. רובם הלכו בשיטתו של חיות, או שהעלו מעצמם כמותה. לדידם התופעה הזאת אין לה ולא דבר עם הרובד הראשוני של ניסוח דברי התנאים והאמוראים וקביעתם בחטיבות הספרות התלמודית. ואדרבה, לפי שיטתם התרחשות תניינית לפנינו, פרי שינויים, שכתובים ועיבודים של עורכים ומעתיקים, אשר שינו את פני החומר התלמודי המקורי, בהכנסת שמות וכינויים, שבהם ביקשו לכנות את החכמים, על שם הלכות או אירועים הקשורים אליהם.

י' הורוביץ

אחר חיות נתעורר ובה הורוביץ במאמר שהופיע במונטשריפט בשנת 1883.⁸ מצד אחד מוסיף הורוביץ כמה וכמה דוגמאות. אולם מן הצד האחר התקשה לקבל את כל התייעוד הזה כתופעה תלמודית אמיתית, ובעיניו אין היא אלא פרי עריכה מאוחרת, במה שהעורכים המאוחרים נגעו ושינו את אופיו של החומר התלמודי המקורי, או בטעויות שנפלו בו.

נדגים בזאת את גישתו של הורוביץ. בשני מקומות בתלמוד הירושלמי מובאת בשמו של ר' שמעון בי רבי יוסי בן לקוניא מימרא זו: "רבי יונתן אמר קומי רבי חייה רובה בשם רבי שמעון בי רבי יוסי בן לקוניא, לוקיין על תחומי

7 וכבר תפס עליו חזק ברוך הלוי עפשטיין, מקור ברוך, חלק ראשון, ווילנא, תרפ"ח, עמ' 690 (ובעמ' 691–692 על רבי שמלאי הנ"ל). וכן כבר ליעווין (להלן, הע' 105).

8 [J.] Horowitz, "Ueber einige Namen der Rabbinen im Talmud und Midrasch", *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 32 (1883), pp. 306-317

שבת דבר תורה.⁹ לְקוֹנִיא — לוקין. והנה, אליבא דהורוביץ לא קראו לרבי שמעון כי רבי יוסי בכינוי "בן לקוניה" אלא משום שאמר את ההלכה לוקין על תחומי שבת דבר תורה.¹⁰ אולם, כיצד הוחדר כינוי זה על ידי כך לכל מקום ומקום שחכם זה מוזכר, בירושלמי, במדרשי האמוראים ובבבלי על ידי אותה "עריכה", את זאת לא הסביר הורוביץ כלל. עוד, דומה שרבי שמעון דידן, שהיה חמיו של רבי אליעזר ברבי שמעון בר יוחאי,¹¹ בעל אגדה היה, ולא אמר בהלכה אלא מימרא זו, ואמר אותה לשם שמו. ואם הורוביץ נתעורר לעניין זה גם כדי לתרץ שם זה "לקוניה" עצמו מניין, מכל מקום דומה ששם רומי או יווני לפנינו, ומבחינה צורנית-לשונית אינו נופל על "לוקין" כלל. ואילו המכנה על פי הלכה זו צריך שיאמר: רבי שמעון כי רבי יוסי המלכה. קרוב יותר לומר ששם זה נקרא על האזור בפלופוניסיה: Laconia, משם, כך נוכל לתאר לעצמנו, עלה לארץ ישראל אחד מאבותיו של רבי שמעון.¹² ועוד, מה נעשה כשאין המדובר בכינוי¹³ אלא בשמו העצמי של החכם או בשם אביו? את אלה תלה הורוביץ בטעויות סופרים או בבלבוליהם. הא כיצד? מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו (תהלים ג, א). וגרסינו: "מזמור לדוד? קינה לדוד מיבעיא ליה. אמר רבי שמעון בן אבישלום משל למה הדבר דומה, לאדם שיצא עליו שטר חוב, קודם שפרעו היה עצב, לאחר שפרעו שמח" (ברכות ז ע"ב). האם ייתכן שחכם בשם רבי שמעון בן אבישלום הוא הדורש דרשה על הפסוק "מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו"? בלתי אפשרי, לפי הורוביץ. רבי שמעון בר יוחאי הוא שאמר דרשה זו,¹⁴ ואחד המעתיקים רשם בגיליון כסימן בעלמא, כדי לציין את תוכן הדרשה: "אבשלום בנו", ובטעות נכנס פנימה.¹⁵ העובדה שחכם זה בשמו זה — רבי שמעון בן

9 עירובין פ"ג ה"ד, כא ע"א; פסחים פ"ו ה"א, לג ע"ב. והשווה בבלי עירובין יז ע"ב בחילוף גברי: "תני רבי חיאי: לוקין על עירובי תחומין דבר תורה. מתקיף לה רבי יונתן: וכי לוקין על לאו שבאל?". ואין ה"עריכה" מכנה את רבי חיאי: בן לקוניה!

10 עמ' 314.

11 ראה: ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ירושלים תשנ"ג (תרפ"ס, תשמ"ט), עמ' 129–130, וסתירת דעתו של גרעץ שם. ועיין שם על לשון נופל על לשון שביקש גרעץ לומר בקשר לשם זה.

12 תודתי לידידי פרופ' דניאל שפרבר על הסבר זה. המוצא היווני שהציע קרויס אינו משכנע, וכבר לעף שדא ביה נרגא. ראה: S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899, pp. 319, 669, (vid. p. 610)

13 כלומר, אינו שמו או שם אביו, ועשוי להיות כינוי.

14 וראה להלן אצל וינקופ.

15 שנים אחדות לפני כן כבר תלה צוקרמנדל את השם הזה בעיבוד מלאכותי. ראה: M. Zuckermandel, *Die Erfurter Handschrift der Tosefta*, Berlin 1876, p. 76

אבישלום/אבשלום — מוזכר בעוד כמה מקומות, אינה מונעת מהורוביץ לומר שכאן תופעה שנגרמה מן Irrthümer oder Nachlässigkeiten — טעויות ואי-הבנות.

ג"ד וינקופ

מאמרו של הורוביץ נשכח ולא נזכר שוב, עד כמה שראיתי, בספרות העוסקת בהתאמת שמות החכמים ודבריהם. אבל אשר לגישתו של המחבר, עוד קמו חוקרים אחרים ונקטו בערך כשיטה זו. בשנת 1911 התפרסם מאמר בנושא הנידון מאת וינקופ,¹⁶ שבו אינו מוזכר לא צבי הירש חיות ולא הורוביץ. אף וינקופ סבור ששם החכם נקרא על פי דבריו שאמר, ורוב הדוגמאות שציין מוסברות על ידו בסברה זו. אולם, במקרים שקשה או דחוק לומר כן, תלה את הדבר במעתיקים וסופרים שביקשו להטיל זכרו ושמו של החכם אל תוך המאמר, או להסב את שם החכם על פי תוכן דבריו:¹⁷

There are also cases in which, it would seem, the process was reversed. The name of the sage induced the scribe to couch his saying in words in which the name might be easily recognized.

ובכן לא השם הוא שהביא את החכם לומר מה שאמר, ולדרוש במה שדרש, אלא השם גרם לסופר ליצור התאמה בין המאמר ובין שם אומרו. לפי דעה זו הסגנון של התלמוד שלפנינו במימרת החכם או הלכתו אינו אלא פרי מעשיו של המעתיק. ולא גילה לנו וינקופ מי הוא מעתיק זה, וכיצד זכה שהגהתו נכנסה לכל הספרים. בויקרא רבה, פרשה טז:¹⁸ "רבי אלעזר בשם רבי יוסי בן זמרא אמר רמ"ח איברים יש בו באדם מהם רבוצין מהן זקופין" וכו'. לדעת המחבר חישב המעתיק את ערך השם זמרא בגימטריא רמ"ח, ולפי אותו חישוב ניסח מימרא זו,¹⁹ שנכנסה לכל עדי הנוסח של ויקרא רבה.

ומה יעשה וינקופ ברבי שמעון בר אבישלום שדרש "בברחו מפני אבשלום בנו", כנזכר לעיל? הנה, מצא וינקופ בספר עין יעקב את הגרסה רבי שמעון בן יוחאי במקום בן אבישלום, וכתב:²⁰

J.D. Wynkoop, "A Peculiar Kind of Paronomasia in the Talmud and Midrash", *JQR* ns 2 (1911), pp. 2–23

17 עמ' 22.

18 מהדורת מרגליות, עמ' שנו.

19 עמ' 23.

20 עמ' 11.

It is evident that the name Rabbi Simon ben Yochai is correct and that the scribe substituted that of Absalom, because the verse commented on, mentions the flight of David before Absalom. And of this I am convinced despite the fact that Absalom is the paternal name of several scholars, e.g. [...] Rabbi Simon ben Absalom (Megillah 14a).

אמנם השם "בן יוחאי" מופיע לפנינו בעין יעקב לברכות שם. אבל בעין יעקב דפוס ראשון הובא כהלכה, "בן אבשלום"! לא "הסופר" של התלמוד הסב שם החכם כשם שבפסוק הנדרש, אלא המדפיס האחרון של ספר עין יעקב, הוא שקלקל את יופיו והדרו של מדרש, בהיגררו אחר השם השגור, רבי שמעון בן יוחאי.

במאמרו של וינקופ הובאו כמה וכמה דוגמאות יפות וחשובות של השם גורם, כשהמחבר מנסה להתנער מהן דרך הסברים של נפילת טעויות ומעשה עריכה מאוחרים. בדרך זו אף העדיף את המקבילות המאוחרות והמעובדות יותר, במקום המקוריות והתקינות. כך מעדיף הוא סגנון הבאת המאמרים בסתם בילקוט שמעוני על פני הבאתם בשם אומן כבראשית רבה, או שמכריע כסגנון השמות בבבלי על פני מדרשי התנאים. כללי הפילולוגיה התלמודית התקינה, כפי שהם נקטים בידנו היום, עשויים להפוך מסקנותיו על פיהן, ולהוסיף לנו צרור של מקרים חדשים ויפים.

ר' מרגליות

המחקר המרכזי שנכתב בנושא הנידון הופיע בספרו של ראובן מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד. ²¹ עם שמרגליות דוחה כמה מן הדוגמאות של חיות, לעצם התופעה הוא מחזיק אחריו כמה שאפשר, וטוען שהכינויים באו בסוף, ונקראו אותם חכמים כן על פי המימרא שאמרו, או על פי מעשה שאירע להם.

לדוגמה, על אילפא כתב: "אילפא, חבר נעוריו של ר' יוחנן ראה תענית כ"א א שתלה נפשיה באיסקיה דספינתא, יתכן שלכן נתכנה 'אילפא'". ²² הכוונה לדברי הגמרא שם על אילפא: "אזל תלא נפשיה באסקריא דספינתא, אמר: אי איכא דשאל לי במתניתא דרבי חייא ורבי אושעיא ולא פשטינא ליה ממתניתין נפילנא מאסקריא דספינתא וטבענא". כלומר שאמר אילפא, אם יש מי שישאלני דבר במשנת רבי חייא ורבי אושעיא ולא אמצא לו מקור

21 ירושלים תש"ך, פרק א: פסידונים בתלמוד, פרק ב: אשגרת שם (עמ' טו-יז).

22 עמ' ט.

במשנתנו — אפיל עצמי מתורן הספינה. מכאן מסיק מרגליות, מתוך ש"אילפא" בארמית "ספינה", אין זה שמו אלא כינויו, והסבו לו כינוי זה לזכר אמירה זו בעניין תורן הספינה.

כרם אי אפשר לקבל את הסברה הזאת ש"אילפא" אינו אלא כינוי שנקרא בו על שם אותו מעשה, אלא להפך, כאן לשון המעשה בא בעקבות השם. ומעשה שהיה כך היה. כאמור, אילפא אינו כינוי, אלא זהו שמו של חכם זה. בירושלמי נקרא חילפיי, או אילפיי, בערעור העיצור הגרוני. ²³ ומסופר בירושלמי (כתובות פ"ו ה"ז, לא ע"א):

אמר רבי יוסי הדא פשטה שאילתא דחילפי אמרי אייתבון על גיף נהרא דלא אפיקת מתנייה דרבי חייא רבא מן מתניתא וירקוני (צ"ל: זרקוני) לנהרא.

אילפא הצהיר: הושיכוני על שפת הנהר, ואם לא אצליח להוציא משנת רבי חייא ממשנתנו, זרקוני לנהר. זהו הסגנון המקורי של המסורת על אילפא, ואין בה לשון נופל על לשון כלל. כשנמסר סיפור זה בתלמוד הבבלי, כבר נוסח בצורה אחרת, על פי מדרש השם, לפחות מדרש רמוז. ולכן לפי המסופר בבבלי אילפא לא התיישב על שפת הנהר, אלא תלה את עצמו "באיסקריה דספינתא", שהרי "אילפא" פירושו ספינה. אמור אפוא, הנוסח המקורי כבירושלמי, ובבבלי השם גורם את הדרשה, ואל נאמר, כטענתו של מרגליות, שהשם בא רק אחר כך, ככינוי על מעשה שהיה. הסיפור על אילפא בבבלי אינו אלא ניסוח משני, ברוח מדרשי השמות, הקובעים שבשמו של אדם רמוזות מראש התרחשויות העומדות להתרחש, וכגון רות, שנקראה כך על שם סופה, שראתה את דברי חמותה. ²⁴

ובאמת, אף ראובן מרגליות עצמו נאלץ ליישם שיטה אחרת לגבי כמה מקרים, בהם דחוק מאוד לומר שהכינוי או השם באו על סמך לשון החכם. וכך כתב: "והנה המתבונן ימצא בכל זאת יחס והתאמה מתוכן איזה מאמר לשם אומר, והמקרה לא יתמיד. ברור איפוא כי לא מפני שאמר הלכה זו נקרא על שמה כי אם להיפוך מפני ששמו כך התעניין לדרוש בפסוקים או בענינים שהם מעין שמו" (עמ' טו). וכפי שכבר שקל לפניו ש"מ רובינשטיין שיטה זו במקום שלא הצליח ליישם את עיקר שיטתו: "שמות מלאכותיים". ²⁵ בין דוגמאותיו של מרגליות, נמצא אותו מדרש נפלא על שמו של משיח, הבא במדרש איכה ובבבלי סנהדרין:

23 השו"ה: D. Sperber, *Nautica Talmudica*, Ramat-Gan–Leiden 1986, p. 31, nn. 5, 7a.

24 לעיל, הע' 2.

25 קובנה, התרצ"ב, עמ' 59–61. על רובינשטיין, ראה להלן.

דבי ר' שילא אמרי, שילה שמו של משיח, שנאמר עד כי יבא שילה (בראשית מט, י), שלה כתיב. דבי ר' חנינא אמרי חנינה שמו, שנאמר אשר לא אתן לכם חנינה (ירמיה טז, יג). דבי ר' ינאי אמרי ינון שמו, דכתיב לפני שמש ינון שמו (תהלים עב, יז). ר' ביבי סנגוריא אמר נהירא שמו, שנאמר ונהורא עמה שרא (דניאל ב, כב), נהירא כתיב.²⁶

מה הביא את דבי רבי ינאי לדרוש ולומר שמו של משיח ינון דווקא? בוודאי שמו של רבי ינאי הנופל על ינון. וכך פירש רש"י שם: "ינון שמו, כמו ינאי, כל אחד היה דורש אחר שמו".

אמת, מקור זה לא נעלם מקודמיו של מרגליות, אלא שכולם מצאו בו מקום לשיטתם שלהם. הרי מדרש זה לא הובא משם רבי ינאי עצמו, אלא מדבי רבי ינאי, הלא הם החכמים של בית מדרשו. ולמי יש לדמותם? לרבי ינאי עצמו, או לכל חכם מאוחר כגון עורך או מעתיק, שהכניס את משחק המילים לנוסח התלמוד באופן מלאכותי? ובחרו בשנייה כדי לאושש את סברתם שמעתיק או עורך שבא לאחר מכאן הוא שגרם. וכך וינקופ (שם, עמ' 3). אבל פשוט הוא שיש לדמות את דבי רבי ינאי לחכמי התלמוד עצמם ולא למעתיקים, הלא הם מוסרי דברי רבי ינאי, או מעצבים בעצמם את דבריו ניסוח ספרותי ראשוני.

סיפור נפלא נמסר על ר' שכנא בספר בית שמואל, אבן העזר סימן קכט, ומובא אצל מרגליות.²⁷ לפי הנאמר שם, נמצא בקראקא הש"ס של הגאון מוריני שכנא ז"ל, ובפרק חלק של מסכת סנהדרין, עם שמות המשיח, מצאו כתוב בגיליון בכתב ידו: אני אומר שכנא שמו, שנאמר (דברים יב, ה) לשכנו תדרשו ובאתה שמה. ידיעה זו עוזרת מעין כמוה להבין את התשתית הפסיכולוגית-ספרותית של התופעה הנידונה, וכפי שנפרט להלן.

ל' ג'יקובס

הרי ראינו שמרגליות, כרובינשטיין לפניו, רצה לדבוק עד כמה שאפשר בשיטה שהכינוי בא על פי ההלכה, ובדלית בררה ובעל כורחו הסכים לגבי כמה מקורות שיש לנטוש את השיטה הזאת, ולתלות את הדמיון בין השם ובין המימרא בפעולה יצירתית של החכם עצמו. ברם מאסף המחנה, הלא הוא לואיס ג'יקובס, במאמרו משנת 1977,²⁸ הפך שוב את הקערה על פיה,

26 איכה רבה פרשה א (מהדורת בוכר, וכזה בדפוסים הרגילים); סנהדרין צח ע"ב.

27 עמ' טו, הע' ב.

28 L. Jacobs, "How much of the Babylonian Talmud is Pseudepigraphic?", *Journal of Jewish Studies* 28 (1977), pp. 46–59

והכחיש כל קשר בין החכם עצמו ובין משחק המילים, ואף לדידו אפוא, כעיקר שיטת קודמיו, אין השם גורם. בכותרת מאמרו כבר העלה את השאלה על חומר פסוידואפיגרפי בבבלי, וכך היא אמנם דעתו שכל השמות הללו בדויים בצורה זו או אחרת:²⁹

Surely the more plausible explanation is that we have here a literary device in which the names of scholars were appended to the sayings precisely because of the pun. If this is correct it can only mean that the scholars did not say these things at all but it is all the work of the editors or, at least, as part of the long editorial process.

הווה אומר, שיטה זו מחזרתנו לדעותיהם של הורוביץ ושל וינקופ. אשר להסבר שחכמי התלמוד נמשכו אחר עניינים כשם, בהם עסקו ועל פיהם ניסחו את דבריהם, כלומר, השם גורם, חורף ג'יקובס דינו של הסבר זה שאיננו אלא הסבר חלש: *Nor ... anything but weak*.³⁰

שורשי המחלוקת

לדעתנו ההסבר לתופעה הנידונה קשור בהבנה עמוקה של האופי הספרותי של הקורפוס התלמודי-המדרשי.³¹ ידועה הגישה המבקשת לתפוס קורפוס זה על פי תוכנו ההלכתי או האגדי בלבד, ללא תשומת לב מספיקה לממדיו הרטוריים ואפילו הפואטיים, המחייבים אותנו לקרוא בין המילים ומסביבן. נציין כאן תופעות ספרותיות כלליות, ואחר כך עניינים רטוריים סגנוניים. יש לסוגיות התלמוד מבנה ספרותי מובהק, למרות המוסכמה שרווחה בעבר שאין לתלמוד הבבלי מבנה ספרותי.³² יש סדר למילים על פי קנה מידה סגנוני-רטורי שאינו קשור לתוכן, אלא לאורכּן של המילים, וכל הקצר קודם.³³ הרי שיש להתחשב במקצב ובמצלול וכיו"ב,³⁴ ולא בתוכן הפשטני

29 עמ' 57.

30 שם.

31 ג'יקובס אמנם השכיל להעמידנו על צדדים אחדים ממנו במחקריו השונים.

32 ראה: ש"י פרידמן, "מבנה ספרותי בסוגיות הבבלי", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג (תשל"ז), עמ' 384–402.

33 הנ"ל, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117–129, 192–206 = מ' בר-אשר, עורך, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, ירושלים תש"ם, עמ' 299–326.

34 ראה: ע"צ מלמד, "התקבולת במשנה", עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 275–291; נ' ברוורמן, "מצלול ומקצב במשנה ובתוספתא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תש"ן, עמ' 69–76.

בלבד. יש גם פן פסיכולוגי, והומור עשיר ונוקב, המתבטא כאמצעים ספרותיים עשירים, וביניהם התופעה הנידונה כאן: השם גורם. מי שרואה בתלמוד אך ורק חיבור משפטי-הלכתי גרידא, ודומה לעצמו שסגנונו יבש ופשטני בכל מקום, מפסיד את כל העוקץ הספרותי של דברי חכמים, והרי הוא מסימני ההיכר החשובים של קורפוס עשיר זה.

בתוספת לסוף משנת סוטה, אנו שונים: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא". על כך בגמרא לשם (מט ע"ב): "א"ל רב יוסף לתנא לא תיתני ענוה, דאיכא אנא!" אל תשנה במשנתך שבטלה ענוה, שהרי אני קיים! לא נמנע רב יוסף מלהצביע על עצמו כענו מובהק. אי אפשר להבין דבר זה מתוך גישה השוללת כל קורטוב של הומור בתלמוד.³⁵

אנו מבקשים לטעון שהתופעה שלפנינו, כשדברי החכם נופלים על שמו, שייכת לרובד הקדום והמקורי של הספרות התלמודית-המדרשית, ופרט למספר קטן מאוד של מקרים, השם גורם את לשונו של החכם, ואין לשונו של החכם גורם את השם. הבנת האופי הספרותי המגוון של קורפוס עתיק זה, והמתודות הרטרוריות והסגנוניות המשמשות בו, חיונית להערכה נכונה של רוב המקרים שלפנינו. אשר לשינוי גרסאות ומקבילות תלמודיות, אינו מוצדק להביא ישועה לדעה זו או אחרת בבחירה שרירותית של גרסה או מקבילה, וכפי שבעלי השיטה הרווחת ביקשו לאמץ גרסאות או מקבילות אשר בהן משחק המילים טושטש, כדי לתמוך את שיטתם. אדרבה, ככל שנעשה שימוש נכון ומבוקר בעדי הניוסח, וביחס הספרותי וההיסטורי הנכון שבין מקבילות של כל קטע הנידון, נגלה את התופעה שלנו בתיעוד מהימן יותר. ומתוך שתופעה ספרותית-שורשית לפנינו, יש למיין ולדרג את הדוגמאות, כדי לעמוד על היקף העניין ומקומו האמיתי בקורפוס שלפנינו.

גרסת כתבי היד

נפתח במקור המדגים את חשיבות קביעת הנוסח המהימן. בבבא קמא ק"ג ע"ב: "אמר רב ביבי בר גידל אמר רבי שמעון חסידא, גזל הגוי אסור, אבדתו מותרת". מימרא זו — גזל הגוי אסור — לא הוזכרה כלל בספרות שהובאה לעיל העוסקת בשמות החכמים, ולא מצאו החוקרים כאן עניין ללשון נופל על לשון. אבל בכתבי היד אבות הגרסא הקדומה, לא רב ביבי בר גידל לפנינו, אלא רבי ביבי בר גוזלא הוא בעל המימרא על גזל הגוי.³⁶ וכן היא גרסת

35 ועיין שם בגמרא. ואף כשניישב את הדבר לפי משמעויותיה המדוקדקות של "ענוה", כעת על-פי הרצאתו של ד"ר מאיר גרוזמן.

36 כתב יד המבורג: "גוזלא", וכמוהו בכתב יד פירנצה: "גזלא". ועיין דקדוקי סופרים לשם, עמ' 278.

הגאונים והראשונים. ואם תטען שהסופרים הם ששינו, כדי להכניס לכאן לשון נופל על לשון מלאכותי, כלך למקבילה שבירושלמי. בוודאי לא אותם הסופרים הם שפעלו להמציא אף שם אותה גרסא. לשון הירושלמי (בבא מציעא פ"ב ה"ה, ח ע"ג): "אמר רב חונא ביבי בר גוזלון בשם רב התיבון קומי רבי אפילו כמאן דמר גזילו של גוי אסור לית³⁷ כל עמא מודיי שאבידתו מותרת". אגב אורחא, עלינו לתקן את דברי ר' אהרן היימאן בספרו תולדות תנאים ואמוראים, שעשה את רב ביבי בר גידל ורב-ביבי בר גוזלון שני חכמים שונים, שכל אחד לא אמר אלא מימרא יחידאית זו, וכפי שנמסר שם בשני ערכים נפרדים,³⁸ ואינו. רב ביבי בר גוזלון בירושלמי הוא רב ביבי בר גוזלא (כגרסת כתבי היד) בבבלי, שהקפיד לשים באמתחתו הלכה יחידה, זו ששמע מרב על גזל הגוי, לכבוד שמו שלו: בר גוזלון. קרוב לומר שהשם "גוזלא" נוסד על תכונה גופנית — גוזלא בסורית במשמעות "אטר יד ימינו"!

מיון ההקשרים

ננסה לקבוע את סוגי ההקשרים שבהם מצאנו את תופעת השם גורם, שהרי בספרות הנזכרת, כמעט ולא עסקו בסיווג כלשהו, והביאו את הדוגמאות על סדר המקורות, בבלי מברכות ועד נדה, ואחר כך ירושלמי, וכן הלאה. אפשר לסכם את הסוגים השונים כך: אמר הלכה כשמו, דרש דרשה כשמו, דרש או עסק בקשר לאחד מאישי המקרא ששמו כשמו, אמר לשון כלשהו כשמו, או בעניין דומה לנידון, אמר אליו חכם אחר דבר הנופל על שמו. חלק מן הדוגמאות שנביא כאן הוזכרו בספרות, על פי רוב בהסבר הפוך, וחלק הוספנו אנו.

1. לשון ההלכה או המימרא נופל על שם החכם יש מן האמוראים שנתעוררו לפרש עניין ממשנתנו או להגדיר מילה ממילותיה מתוך שאותו עניין או אותה מילה נופלים על שם החכם. כבר הודגם לעיל: אמר רב קטינא, רובע קיטניות לסאה. המשנה במסכת נדרים (פ"ג מ"ה) קובעת: "האומר ... הרי נטיעות האלו קרבן עד שיקצו טלית זו קרבן עד שתשרף, אין להם פדיון". שואלת הגמרא לשם (כח ע"ב): "ולעולם?" (ר"ן: "פירוש, בתמיה. כלומר, היאך אפשר שלא יהא להם פדיון לעולם"). על כך באה שם מימרא בזה הלשון: "אמר בר פדא, פדאן חוזרות

37 ראה א"ש רוזנטל וש' ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד = בתמיהא.

38 עמ' 266.

וקודשות, פדאן חזרות וקודשות. עד שיקצצו, נקצצו פודן פעם אחת ודיו". רבי יהודה בן פדא, הנוכר בבבלי הרבה בשם בר פדא ובירושלמי בשם בר פדייה, הוא המפרש דין פדיות: אמר בר פדא, פדאן.

כמשנת כבא בתרא (פ"ד מ"ה): "המוכר את בית הבד מכר את הים ואת הממל ואת הבתולות", ובגמרא לשם: "ממל, א"ר אבא בר ממל, מפרכתא" (סו ע"ב). השמות הללו הובאו אצל רובינשטיין,³⁹ אשר ביקש להכחיש עד כמה שאפשר שהשם גורם. להגדרת "ממל" כתב: "מלת 'ממל' פרשה ר' אבא סתם שבגמ' ולא ר' אבא בר ממל אבל כותבי הגמ' הוסיפו 'בר ממל'".⁴⁰

במסכת חולין (סב ע"א), בעניין פרטי העופות הכשרים לקרבן מדין תורים או מדין בני יונה, גרסינן: "אמר רחבה, אמר רב יהודה תורין של רחבה כשרין משום תורין ופסולין משום בני יונה". ופירש רש"י: "תורין של רחבה, כך שמן". כך שמש, וכך שמו, ושמו רחבה גרם לו למסור הלכה זו על תורי רחבה. במסכת נידה (דף כז ע"א): "אמר רבה בר שילא א"ר מתנה אמר שמואל, מעשה ותלו את השליא בולד עד עשרה ימים".

בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ד, ד ע"ד): "ר' יונה בשם רב חסדא, צריך להתז כי לעולם חסדו". עיסוקו של רב חסדא בפסוק כי לעולם חסדו נופל על שמו. אולם, יתר על כן, דומה שהדיוק במבטא מילת "חסדו" נובע אף הוא משמו ומזהירותו במבטאו.⁴¹

במסכת שבת דף עב ע"א: "מתקיף לה רב המנונא: — אלא מעתה, בעל וחזר ובעל, והפריש קרבן ואמר: המתינו לי עד שאבעול, הכי נמי דאינו חיוב אלא אחת?". שמא אף בכאן השם גורם.

2. דרש דרשה בלשון המקרא כשמו בדברים כז, כו כתוב: "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם ואמר כל העם אמן". על מקרא זה הובא בירושלמי (סוטה פ"ז ה"ד, כא ע"ד): "ארור אשר לא יקים את כל דברי התורה הזאת. וכי יש תורה נופלת? שמעון בן יקים אומר זה החזן שהוא עומד".⁴²

"אמר רבי מתנה, מאי דכתיב ומדבר מתנה?" (עירובין נד ע"א).
"אמר רבי אבהו מנין לאבל שמסב בראש? שנ' אבחר דרכם ואשב ראש"

39 כבהערה 25, עמ' 60.

40 וכזו אף דעתו של וינקופ, עמ' 13.

41 אצל ל' גינצבורג (פירושים וחדושים בירושלמי, א, נויארק תש"א, עמ' 319) הושמט שם ואמרו על ידי הדומות לקודם לו בירושלמי, וכתוב שם בטעות: "ר' לוי בר יסי צרי' להתזי כי לעולם חסדו", ונפסד "השם גורם".

42 ראה: וינקופ, עמ' 15; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' עח והע' 1 (וציין שם ספרות, וראה להלן).

ואשכן כמלך בגדוד אשר אבלים ינחם (איוב כט, כח) ינחם, ינחם אחרני משמע? אמר רב נחמן בר יצחק ינחם כתיב" (מועד קטן כח ע"ב, כתובות סט ע"ב).⁴³

על הפסוק "כרם היה לשלמה בבעל המון" (שיר השירים ח, יא), שנינו במדרש שיר השירים רבה פרשה ח:

בבעל המון, שהמו אחר הבעל, לפיכך באו עליהם המונים, שהמו אחריהם המוני מלכים. הה"ד (תהלים סח) מלכי צבאות יודון יודון, ר' יודן בשם ר' איני מלאכי צבאות אין כתיב כאן אלא מלכי, הן מלכיהון דמלאכייא, אפילו מיכאל ואפי' גבריאל יודון יודון, רבי יודן אמר יודון בהם ממדדין פטיקין המד"א (יואל ד) ועל עמי ידו גורל, ר' יודן בר' סימון אמר יודון בהליכה יודון בחזירה.⁴⁴

הרי שני רבי יודן דרשו פסוק זה. ומה עוד, חכמים אלה יהודה שמם, אלא שרגיל שם זה בירושלמי ובמדרשים במבטא העממי, יודן. ולמדנו על פי דרכנו שמבטא זה ("יודן") אינו מאוחר יותר לאותם חכמים שנקראו כן, והם עצמם דרשו את שמם במבטא העממי, יודן.

הדרשה השנייה נמצאת כבר במדרש התנאים: "יודון יודון, יודון בהליכה ויודון בחזרה" (מכילתא דרבי ישמעאל).⁴⁵ רבי יודן בר' סימון לא חידש דרשה זו אפוא, אלא ליקט מדרש תנאים זה לאומרו על שמו, וכמות שראינו ביוצא בכך לעיל, וכן להלן.

בעניין מומי כוהנים כתוב: "כי כל איש אשר בו מום לא יקרב, איש עור או פסח או חרם או שרוע" (ויקרא כא, יח). על מקרא זה נאמר בספרא (אמור פרשה ג, צה ע"ב): "חרום, שחוטמו שקוע. חוטמו בלום, חוטמו סולד, חוטמו נוטף מנין? ת"ל או חרום. אבא יוסי החרם אמר איזהו החרום, הכוחל שתי עיניו כאחת. אמרו לו הפלגתה, אף על פי שאין יכול לכחול שתי עיניו

43 כן הוא "ינוחם" במועד קטן בכ"י קולומביה, כ"י מינכן 95 וכ"י מינכן 140 (ושם מיד שנייה); וכן הוא בכתובות בכ"י לנינגרד וכ"י מינכן 95. לפנינו אין קרי וכתוב בתיבה זו. ועיין דקדוקי סופרים השלם לכתובות שם (מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, בעריכת מ' הרשקר, ירושלים תשל"ז) עמ' קמו הע' 10. וראה מנחת שי לאיוב הנ"ל, ולישעיה מג, יד. לפירוש רש"י לדיבור הנידון במועד קטן, עיין: י' שפיגל, קרית ספר, נא (תשל"ו), "מובאה חדשה מפירוש רש"י האמיתי למסכת מועד קטן", עמ' 713.

44 = פסיקתא דרב כהנא, פרשה ה (עמ' 84, וציוני מקבילות שם).

45 מסכתא דבחדש, עמ' 236. וכן בבבלי, שבת פח ע"ב: "ואמר רבי יהושע בן לוי: כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא חזרו ישראל לאחוריהן שנים עשר מיל, והיו מלאכי השרת מרדין אותן, שנאמר (תהלים סח, יג) מלאכי צבאות יודון יודון אל תיקרי יודון אלא יודון".

כאחת".⁴⁶ דברי חכם זה מופיעים במקור אחר, אף הוא בעניין מומי האדם:

על ידך (דברים ו, ח). זה שמאל. אתה אומר זה שמאל או אינו אלא ימין? אף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר, שני אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים וגו' (ישעיה מ, יג), ואומר ידה ליתד תשלחנה וימינה להלמות עמלים (שופטים ה, כו) הא אינו יד בכל מקום אלא שמאל. ר' נתן אומר וקשרתם וכתבתם, מה כתיבה בימין אף קשירה בימין. אבא יוסי החרם אומר מצינו שהימין קרויה יד אע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר, שנא' וישלח ישראל את יד ימינו (בראשית מ, יד), ומה ת"ל על ידך, להביא את הגידים שיהא נותן בימין (מכילתא דרבי ישמעאל, מס' דפסחא, עמ' 67).⁴⁷

ודומה שאבא יוסי זה בעל מום היה, ומתוך אותו מום נקרא בכינוי זה,⁴⁸ "החרם".⁴⁹ מצבו זה, או כינוי זה, הביאוהו לעסוק בשני דברים הקשורים למומי האדם. באחד מהם הביא ראייה מן התורה שגידים יד שמאלו מניח תפילין ביד ימינו. באחר עסק בתיבת "חרם" הנ"ל ממש. לפי מסורת חז"ל בספרא שם, "חרום" הוא אדם שאפו שטוח. ואילו לפי פשוטו של מקרא ייתכן שגם כאן מום של גפיים. בתרגום JPS החדש, "או חרם" תורגם: or has a limb too short.⁵⁰

פירוש זה שהצענו לעיל, שהכינוי "החרם" קדם להלכה וגרם לה שתיאמר,

46 = בכורות מג ע"א (וראה להלן). וכך נקבע במשנתנו כרבי יוסי החרם: "החרום פסול: איזה חרום? הכוחל שתי עיניו כאחת" (בכורות פ"ז מ"ג). השווה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל אביב תשי"ז, עמ' 455. ופירש רש"י (מג ע"ב): "הכוחל שתי עיניו כאחת — שאין לו כלל חוטם בין שתי עיניו וכשהוא כוחל עיניו במכחול יכול למשוך המכחול מעין לעין ואין החוטם מעכבו".

47 = ספרי דברים, פיסקא לה (עמ' 64); מנחות לו ע"א. וראה הערות בשתי המהדורות. 48 רש"י למנחות לו ע"א הנ"ל כתב: "ר' יוסי החרום — חוטמו משוקע כדאמר' בכורות חרום זה שחוטמו משוקע". על כך הקשו בתוספות: "רבי יוסי החרום — פי' בקונטרס חוטמו היה שקוע כעין חרום בכורות, ותימה הוא לומר שכינהו בלשון גנאי אלא על שם מקומו נקרא כן, מ"ר". יאסטרוב (עמ' 503) פירש: R. J. the net-maker (or fisher). וראה להלן.

49 צירי וצירי, על משקל "חרש". בספרא הנ"ל, כ"י וטיקן 66, "אבה יוסה החרם", פתח פתח בניקוד בבלי. ושם אף שם המום נוקד כך: "איזה הוא החרם", פתח פתח בניקוד הבבלי. השווה: ת' צורבל, "שמות העצם במשקלים ... באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם", מחקרים בלשון, ד (תש"ן), עמ' 303. ושמה הפתח הבבלי, שהוא במקום אצל ג' אלוני (קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 37), היא מנוקדת סגול סגול בטברני.

50 אפשר שהמשמע של "עור מתוח" מתאים לשני הפירושים. למשמע זה לפירוש "מקוצר אבר", "גידם", ראה: B.A. Levine, *The JPS Torah Commentary, Leviticus*, Philadelphia 1989, p. 146 ואכדית המובאת שם.

הוא הפך השיטה הרווחת, הטוענת ש"נקרא כן על שום ההלכה הזאת".⁵¹ כלומר, בזכות שאמר "איזהו חרום" זכה לכינוי "החרום". כבר הצענו לעיל⁵² ששיטה זו צמחה במקצת מתוך דברי התוספות, שהסתייגו מכינוי הנוסד על מום.⁵³ והיא הנותנת. כינויים כאלה שכיחים מאוד בתולדות השמות, ואף כאן אפוא פשטות הדברים היא שהשם גורם.

שנינו בכרייתא החוזרת כמה פעמים בבבלי:⁵⁴ "תניא: רבי אלעזר הקפר ברבי אומר: מה תלמוד לומר (במדבר ו, יא) וכפר עליו מאשר חטא על הנפש, וכי באיזה נפש חטא זה? אלא שציער עצמו מן היין וכו'. ראינו בכמה דוגמאות שדיי בשתי אותיות זהות מתוך שלוש כדי לדרוש. אבל בב"ק צא ע"ב (כ"י פירצה): "ר' אלעזר הכפר ב"ר' אומ' ת"ל וכפר עליו...", והוא כתיב ארץ-ישראלי.⁵⁵

בבראשית רבה פרשה צח (עמ' 1253): "פחו כמים... א"ר פנחס עשית כפחזים שנשתברו שוקיהן במים".⁵⁶

51 ראה א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 740, בשם ספר שארית יעקב. והשווה: ב' קוסובסקי, "עיונים בדברי חז"ל", סיני, פ (תשל"ז), עמ' רפו. בעלי שיטה זו ביקשו לייחס אותה שיטה גם לרש"י (כמובא לעיל), שלא כפשט לשונו. אמנם בכורות מג ע"ב נקרא "ר' יוסי" סתם, ולא "רבי יוסי החרום" כבמנחות לו ע"א. אולם קשה לטעון שזוהי הסגנון המקורי של הלכה זו (רבי יוסי סתם = רבי יוסי בן חלפתא!), ועל פיה הוסיפו את הכינוי במנחות, שהרי כינוי זה אמור בעצם ההלכה של בכורות כבר בספרא. קשה אף יותר לטעון שהוסיפו כינוי זה בעדי הנוסח של הספרא, בשעה שהסגנון המקורי שרד דווקא בבבלי. (אמנם כ"י וטיקן 66 הנ"ל, מהדורת פינקלשטיין, עמ' תכ: "אבה יוסה [אומר] החרם איזה הוא החרם" וכו'. תיבת אומר נוספה בין השיטין, כנראה בידי הסופר. אולם "החרם" לא נמחקה, וכנראה התכוין להוסיף "אומר" אחרי "החרם"). על הסגנון "רבי יוסי" סתם בכורות, ללא הכינוי, כתב אפשטיין (כנ"ל): "בטעות". דומה שכאן דוגמה לנטייה שמצאנו בכמה כתבי יד אשכנזיים, ובמיוחד כ"י מינכן, לקצר שמות ולהשמיט כינויים וייחוסי אבות. ראה: ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, פרק השוכר את האומנין, הנוסח, ירושלים תשנ"ז, עמ' 147 והע' 6.

52 הע' 48.

53 וכשיטתם בדרך כלל. השווה שבת קנ ע"א, תוספות ד"ה ורבי יהושע בן קרח ("אין לנו לקרותו כן כל שעה דלשון גנות הוא"; ושם דנו בבבלי שבת קנב ע"א: "אמר ליה ההוא גזואה לרבי יהושע בן קרחה: מהכא לקרחינא כמה הוי? — אמר ליה: כמהכא לגזוינא" וכו', עיין שם) = תוספות פסחים קיב ע"א ד"ה צוה רבי עקיבא את רבי יהושע בנו; תוספות בכורות נח ע"א ד"ה חוץ מן הקרח הזה. ועיין תוספות חולין לח ע"א ד"ה אצטריך ליה לאבא.

54 תענית יא ע"א ומקבילות.

55 וראה י"ג אפשטיין, מבוא לנסח המשנה, עמ' 1227. וראה את הגירסה בכ"י קויפמן מש' אבות פ"ד מכ"א.

56 על לשון "שנשתברו" וכו', עיין: ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רונטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 118 ואילך.

3. החכם ואיש המקרא אשר שמו כשמו רבי בנימין בר לוי דרש דרשות על בנימין. בבראשית רבה, פרשה עח: "אמר ר' בנימין בר לוי לפי ששמענו חנינה באחד עשר שבטים ולא שמענו בשבט בנימן, ואיכן שמענו להלן ויאמר אלהים יחנך בני (בראשית מג כט)⁵⁷. במדרש ויקרא רבה פרשה ג:⁵⁸ "למה נאמר וגורו ממנו כל זרע ישראל (תהלים כב, ב), אמר ר' בנימין בר לוי זה בנימן שבא באחרונה".

מי הוא הדורש דרשות על יצחק אבינו, אם לא רבי יצחק. יבמות סד ע"א: "אמר רבי יצחק: יצחק אבינו עקור היה, שנאמר: (בראשית כה, כא) ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו, על אשתו לא נאמר אלא לנוכח, מלמד ששניהם עקורים היו"⁵⁹.

שתי מימרות בירושלמי, אשר בהם רבי יונה הוא שמוסר על יונה הנביא. "א"ר יונה, יונה בן אמת נביא אמת היה" (סנהדרין פרק יא ה"ה, ל ע"ב). כאן השם גורם ככפליים. רבי יונה, ויונה בן אמת, ועוד, שמו של הנביא נדרש: בן אמת, נביא של אמת. סוכה פ"ה ה"א, נה ע"א: "אמר רבי יונה, יונה בן איתי מעולי רגלים היה ונכנס לשמחת בית שואבה ושרת עליו רוח הקודש, ללמדך שאין רוח הקודש שורה אלא על לב שמח". וללמדך שלא נתעורר לדורש כן על יונה בן אמת אלא רבי יונה, ולשם שמו.

במסכת פסחים, דף קיז ע"א, שאלו בכרייתא על מקרא ההלל, מי אמרו תחילה.

תנו רבנן: הלל זה מי אמרו? רבי אליעזר אומר: משה וישראל אמרוהו בשעה שעמדו על הים, הם אמרו לא לנו ה' לא לנו, משיבה רוח הקודש ואמרה להן למעני למעני אעשה. רבי יהודה אומר: יהושע וישראל אמרוהו בשעה שעמדו עליהן מלכי כנען, הם אמרו, לא לנו ומשיבה וכו'.

"רבי יהודה אומר, יהושע" וכו'. כך גרסת הדפוסים. אולם, בכל כתבי היד ובדברי הראשונים: "אמר ר' יהושע, יהושע וישראל אמרוהו"⁶⁰.

57 עמ' 929 ובפרשה צב, עמ' 1142 (וראה מנחת יהודה בשני המקומות). דחייתו של וינקופ (עמ' 6) בטלה, כמה שביקש לאמץ את ההבאה ללא שם אומרו בילקוט שמעוני, או להיחלות בהשמטת "בר לוי" בבראשית רבה, פרשה צב, דפוסים (וכן מושמט שם במקצת העדים).

58 עמ' ס, ושם נסמן.

59 וכן בפענוח "יצחק" ברמז התלמוד מצאנו (כתובות קיא ע"ב): "וכן אמרו, יצחק ושמעון ואושעיא אמרו דבר אחד: הלכה כר' יהודה בפרדות... אמר רב נחמן בר יצחק יצחק — זה רבי יצחק נפחא, שמעון — זה ר"ש בן פזי, ואמרי לה ר"ל, אושעיא — זה רבי אושעיא ברבי".

60 ראה דקדוקי סופרים לשם, עמ' 367 אות ו. הווה אומר, מי שניסח את הכרייתא, כך ניסח. ועיין אוצר הבריות, כרך ה, עמ' 505.

"יוקח נא מעט מים ורחצו רגליכם (בראשית יח, ד). א"ר ינאי בר' ישמעאל, אמרו לו, וכי בערביים חשדתנו שהם משתחווים לאבק רגליהם, כבר יצא ממנו ישמעאל" (בבא מציעא פו ע"ב). ופירש רש"י: "ממך יצא". רבי ינאי ברבי ישמעאל היה מגדולי אמוראי ארץ ישראל בדור הרביעי, והוא פיתח את מדרש התנאים⁶¹ לכיוון קנטורם של המלאכים את אברהם, כדי שיוכל לסיים: כבר יצא ממך ישמעאל.⁶²

על מקור הכלל ההלכתי הפקר בית דין הפקר: "ר' אלעזר אמר, מהכא: אלה הנחלות אשר נחלו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי האבות למטות בני ישראל, וכי מה ענין ראשים אצל אבות? אלא לומר לך: מה אבות מנחילין בניהם כל מה שירצו, אף ראשים מנחילין את העם כל מה שירצו" (יבמות פט ע"ב).⁶³ כאן דורש רבי אלעזר האמורא על אלעזר בן אהרן.

במסכת סנהדרין (קד ע"א): "אמר חזקיה: כל המזמן גוי לתוך ביתו ומשמש עליו גורם גלות לבניו, שנאמר...⁶⁴ וישמח עליהם חזקיהו ויראם את כל בית נכתה את הכסף ואת הזהב ואת הבשמים ואת השמן הטוב וגו'". חזקיה האמורא וחזקיה המלך.

4. החכם אומר דברי אגדה הנופלים על שמו בבראשית רבה: "ובעהטפי הצאן לא ישים והיו העטופים ללבן (בראשית ל, מב). ר' יוחנן אמר בכירייה דלבן, ריש לקיש אמר לקשיייה דלבן" (פרשה עג, עמ' 855).⁶⁵ לכבוד שם אביו אומר רבי שמעון בן לקיש, "לקשיייה". במקבילה אנו גורסים: "מהו העטופים, ר' יצחק בר חקולה אמר לקשיא" (ויקרא רבה פרשה ל, עמ' תרצו = פסיקתא דרב כהנא, פרשה כז, עמ' 407). "הוא רבי יצחק בן חקלא, הוא רבי יצחק בן אלעא"⁶⁶ (פסחים קיג ע"ב), אמורא מהדור השני (הספיד את רבי יוחנן).⁶⁷ ואולי חזר רבי יצחק בן חלקא

61 מכלילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דעמלק, פרשה א (עמ' 195); ספרי דברכים, פסקא לח (עמ' 75).

62 וראה להלן שאמר משם בית רבי ינאי.

63 = גיטין לו ע"ב. וכן צריך להיות שם "רבי אלעזר". ראה דקדוקי סופרים של רמ"ש פלדבלום על אתר, וכן הגיה ר"י פיק ברלין. לפנינו: רבי אליעזר.

64 השווה כ"י פירנצה. על זיהוי הפסוק המובא, ראה: ד' רוזנטל, "על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא", ספר יצחק אריה זליגמן, ב, החלק העברי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 396 הע' 5.

65 מנחת יהודה שם: "הוא לשון נופל על לשון".

66 = אלעזר.

67 ראה: היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 787–789; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 148.

על מימרתו של ריש לקיש מתוך לשון נופל על לשון חלקי: לקישיא – חלקא. הווה אומר, אין בכדי הוכחה לפקפק בראשוניות נוסח "ריש לקיש" שבבראשית רבה, כדחיית החוקרים. ואדרבה, הוא הקדום מן המדרשים האחרים שהזכרנו, ושם באה מחלוקת סדירה עם רבי יוחנן. רבי יצחק בן חלקא הוא מאוחר לריש לקיש, וישנו הסבר אפשרי למניעו בחיזורו אחר הלשון הזה. מכאן שאין אנו שותפים למסקנתו של אברהם וסרשטיין: "ואולי יש פה אם לא הוכחה אזי לפחות נימוק לא מבוטל לחשוב שהעובדה שהמאמר [...] מובא בוויקרא רבה לא בשמו של ריש לקיש אלא בשמו של ר' יצחק ב"ר חלקיה, מלמדת אותנו ששמו של ריש לקיש התגנב לתוך המקבילה בב"ר כדי לקשט את המאמר במשחק מלים".⁶⁸

על בניו של שמואל אומר הכתוב, "ולא הלכו בניו בדרכיו ויטו אחרי הבצע" (שמואל א ח, ג). בשני מקומות בירושלמי,⁶⁹ וכן בבראשית רבה,⁷⁰ אמרו על כך: "אפשר בני שמואל הצדיק עושין כן? א"ר ברכיה מברכתא (= שיירה) הייתה עוברת בבאר שבע והיו מניחין צרכיהן של ישראל והיו הולכין ועוסקין בפרקמטיא, ומתוך אותו מעשה העלה הקב"ה עליהן כאילו לקחו שוחד". "מברכתא" יחידאית בארמית גלילית, ובאה רק בהקשר הנידון, למקבילותיו.⁷¹ וכיצד זכינו למילה זו בספרות הארץ-ישראלית, אם לא בזכות רבי ברכיה, ששמו גורם לו לדלות ולשמור מן הנשייה המילונאית תיבת מברכתא הנדירה.⁷² בבראשית רבה פרשה סח (עמ' 776): "מבאר שבע [...] ר' ברכיה אמר מבארה שלברכה".⁷³ הרי רבי ברכיה, בעל אגדה מנוסה, מקפיד לקשט את דרשותיו בלשונות הנופלים על שמו.

ושבו בדברי אגדה: "א"ר בנאה אמר הקב"ה לישראל בני דעו מה בני לביניכם מה כתיב (שמות טז, טז) עמר לגולגולת מספר נפשותיכם" וכו' (קהלת רבה פרשה א'⁷⁴). הכתיב המופיע בשמו של חכם זה בבבלי הוא על פי רוב "בנאה", אבל בירושלמי שכיח מאוד הכתיב "בניי". ובכן, "אמר רבי בניי... בניי". הסגנון "אמר לישראל, בניי" מופיע במקומות אחדים, אבל פשיטא

68 תרכין, מט (תש"ס), "ריש לקיש בין הליסטים", עמ' 198 הע' 4.

69 סוטה פ"א ה"ד, טז ע"ד; כתובות פרק יג ה"א, לה ע"ד.

70 פרשה פה, עמ' 1047. וכן: מדרש שמואל פרשה ד.

71 ריש להוסיף מילה זו למילון לארמית גלילית של מ' סוקולוף. בבבלי המילה מופיעה בלבוש שם מקום.

72 ואילו לסברתו של וינקופ (עמ' 17) לגבי השימוש בתיבת מברכתא כאן: [...] here, I think, it is used because of its resemblance to the name of the speaker

73 ראה מנחת יהודה לשם, ומה שצ"י.

74 מהדרות הירושמן *Midrash Qohelet Rabbah*, Doctoral Dissertation, New York 1982 עמ' 31. ושם: "א"ר בנייה". ועיין שינויי נוסחאות שם, ועיין להלן.

שכאן השם גורם. במקבילה שבפסיקתא דרב כהנא:⁷⁵ "א"ר בנייה אמר הקב"ה לישראל בניי, כשהייתי נותן לכם את העומר הייתי נותן לכל אחד ואחד מכם עומר, עומר לגולגלת" וכו'. כאן בקיצור, ללא "דעו מה בני לביניכם". אולם, הנה, בוויקרא רבה:⁷⁶ "א"ר אבין אמר להן הקב"ה לישראל בניי בואו ודעו מה בני לביניכם" וכו'. כאן הובא על שם רבי אבין, כלשון: "בני לביניכם". אמור אפוא, שתי דוגמאות של לשון נופל על לשון. אחד מהם, בוודאי החכם גורם, ואולי אף השני.

בראשית רבה פרשה א (עמ' 4): "אמר ר' יוסי ביר' חנינא כל המתכבד בקלון חברו אין לו חלק לעולם הבא, בכבוד הקב"ה על אחת כמה וכמה אתמהא, ומה כת' אחריו מה רב טובך אשר צפנת ליראיך (שם תהלים לא, כ) רב אמר אל יהי לו במה רב טובך".⁷⁷

אנו גורסים בירושלמי ברכות (פ"ט ה"א, יג ע"ב): "אמר רבי אלכסנדר עובדא בחד ארכון דהוה שמיה אלכסנדרוס והוה קיים דיין חד ליסטיס אמר ליה מה שמך אלכסנדרוס אמר ליה אלכסנדרוס פנה אלכסנדריא ומה אם מי ששמו כשמו של בשר ודם הו' ניצול מי ששמו כשמו של הקב"ה על אחת כמה וכמה הה"ד כל אשר יקרא בשם ה' ימלט (יואל ג, ח)". סיפור זה על גולן בשם אלכסנדרוס הנידון בפני שופט ששמו אלכסנדרוס הרי הוא סיפור רומי ידוע שנמסר על ידי דיו קאסיוס.⁷⁸ אף תוכנו של הסיפור מובן על רקע "אלכסנדרומאניה" של אותו שופט.⁷⁹ העובדה שבירושלמי נמסר הסיפור על ידי רבי אלכסנדר מכלפיה את משחק המילים, ומשלשת אזכורי השם. ועוד, מצב זה מחזק את טיעונו לעיל שלא רק מימרותיהם המקוריות של החכמים, אלא אף בחירתם בחומר קדום להם, ההולך ונאמר שוב על שמם, הושפעה מאותו תהליך של השם גורם.

במדרש מאוחר אנו עדים אמנם לתהליך ההפוך, והיא הנותנת, וללמד יצא. בפסיקתא רבתי (פרשה יד)⁸⁰ אנו קוראים: "...מיד נתיירא הגוי, אמר ומה אם פרה שאין לה לא שיחה ולא דעת הכירה את בוראה ואני שייצרני יוצרי בדמותו ונתן בי דעת איני הולך ומכיר את בוראי, מיד בא ונתגייר, ולמד וזכה לתורה והיו קוראים שמו יוחנן בן תורתה, ועד עכשיו רבותינו אומרים הלכה

75 עמ' 139.

76 פרשה כח, עמ' תרנה.

77 וראה מנחת יהודה שם. ועיין המקבילה ירושלמי חגיגה פרק ב ה"א, עז ע"ג, וצ"ע.

78 כפי שהבהיר ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 153–154 (ועיין שם על פרטי גרסא בירושלמי); ש' קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח,

עמ' 278.

79 ליברמן שם.

80 מהדרות מאיר איש שלום, נו, ע"ב.

משמו, ואם תמיה אתה שעל ידי פרה נתקרב אדם אחד לכנפי שכניה הרי על ידי פרה היא טהרתן של כל ישראל ממה שקראו בענין זאת חקת התורה (במדבר, יט, ב). לא השם גורם לחכם לעשות מה שעשה, אלא המדרש הוא שדורש את שמו, שהרי "תורתא" בארמית = פרה.⁸¹ מבחינה היסטורית אפוא, שייכת דוגמה זו למדרש השמות, התופעה הנגדית לזו שעסקנו בה כאן. מדרשי השמות, הגלויים וסמויים, הם נושא נרחב ומסועף בפני עצמו, ואין מקומנו לדון בו כאן.

5. במשא ומתן של הלכה

על מימרא של רב גידול בירושלמי מתח ר' חייה בר יוסף ביקורת: "אמר רבי חייה בר יוסף אשכח גידול רכיתא ומר זעירתא" (כתובות פ"ה ה"א, כט ע"ג). יכול היה גידול לומר דבר גדול ואמר דבר קטן, במשחק מילים, גידול, גדול.⁸² בקשר ל"זעירתא", הדבר הקטן שכאלו אמר רב גידול, ומי עונה אחריו? — רבי זעירא: "אמר ר' זעירא, והדא היא זעירתא?" זה נחשב דבר זעיר? אומר רבי זעירא.⁸³

6. חכם אחר אמר לו דבר הנופל על שמו

לקטיגוריה זו כמה דוגמאות בתלמוד, והן מובאות בספרות העוסקת בענייננו. נעלה כאן מקרה חדש דווקא. בסוף משנת בבא מציעא: "שתי גנות זו על גב זו והירק בינותם ... אמר רבי שמעון, כל שהעליון יכול לפשוט את ידו וליטול הרי הוא שלו". ובתלמוד הבבלי לשם (ק"ט ע"א): "אמר אפרים ספרא תלמידו של ריש לקיש משום ריש לקיש, הלכה כרבי שמעון. אמרוה קמיה דשבור מלכא, אמר להו אפיריון נמטייה לרבי שמעון". במילון של יאסטרוב⁸⁴ תרגם: let a palaquin be put up for R. Sh., i.e. he deserves a triumphal procession, והוא כשיטה הרואה כאן את המילה "אפיריון" שבשיר השירים ג, ט. בכתבי היד, ואפילו בדפוסים הראשונים, לא "אפיריון" היא הגרסא, אלא

81 היימאן (תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 686), קבע ערך נפרד על יוחנן בן תורתא שדובר בו כאן, והפרידו ממי ששוחח עם רבי עקיבא (ירושלמי תענית פ"ד ה"ה, סח ע"ד: "רבי עקיבא כד הוה חמי בר כוזבה הוה אמר דין הוא מלכא משיחא אמר ליה רבי יוחנן בן תורתא עקיבא יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא"). אולם ברור שהמדרש דורש שמו של חכם ידוע (וראה הע' כ בפסיקתא רבתי עם על שינוי השם בהבאת המדרש).

82 וגם לעצמו השם גורם: ירושלמי מגילה פ"ג ה"ז, עד ע"ג: "ויברך עזרא את יי' האלהים הגדול (נחמיה ח, ו) כמה גידלו? רבי גידול אמר בשם המפורש" (שפרכר שם).

83 ואף אמר משמו: ירושלמי ביצה פ"א ה"א, ס ע"א: "רבי זעורא בשם גידול" (השווה בכ"י ליידין).

84 עמ' 108.

"אפריין" (כתב יד פירנצה) וכיוצא בו, מפרסית afrin, afray שפירושו שבת, bravo יישר כוחך.⁸⁵ אפרים תלמידו של ריש לקיש אומר בשם ריש לקיש "הלכה כרבי שמעון", ואומר שבור מלכא⁸⁶ "יישר כוח" לשניהם, לרבי שמעון בן לקיש, וברמו אף לתלמידו אפרים afrayn נמטייה לרבי שמעון. ביטוי זה שנעשה שיגרתו ביותר בספרות הרבנית של האחרונים (ובמיוחד בתקופה המודרנית, ודווקא כגרסת הדפוסים המאוחרים: אפריין), שמו של אותו אפרים הוא הגורם ללשון זה.

וכן ירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ט, כא ע"ד: "רבי יונתן הוה יתיב מקשי איפשר אית הכא בר נש דשמע הלכה כרבי נתן אמר ליה רבי יוסי בר חנינה הא רבי שמעון בן יקים אמר יקום לעיל" וכו', עיין שם. אף זה לשון של "יישר כוח", הנופל על שם החכם, ומשבח מה שאמר.

תענית ה ע"ב: "רב נחמן ורבי יצחק הוו יתבי בסעודתא, אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: לימא מר מילתא! אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן: אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט ויבא לידי סכנה. בתר דסעודא אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: יעקב אבינו לא מת" וכו'. מתוך שעיקבו עד אחר הסעודה, דרש רבי יצחק דרשה על יעקב אבינו לכבוד רב נחמן בר יעקב, ועל שם אביו.⁸⁷

במסכת נדה (לו ע"ב): "שילא בר אבינא עבר עובדא כוותיה דרב, כי קא נח נפשיה דרב א"ל לרב אסי: זיל צנעיה, ואי לא ציית — גרייה. הוא סבר גדייה א"ל. בתר דנח נפשיה דרב א"ל: הדר בך! הדר ביה רב. א"ל: אם איתא דהדר ביה — לדידי הוה אמר לי. לא ציית — גדייה. א"ל: ולא מסתפי מר מדליקתא? א"ל: אנא איסי בן יהודה, דהוא איסי בן גור אריה, דהוא איסי בן

85 תוספות הערוך השלם, עמ' 59–60 (עיין שם היטב); י"ג אפשטיין, מבוואות לספרות האמוראים, ירושלים ותל אביב 1962, עמ' 187; מ' סוקולוף, מילון לארמית הכבלית (טרומ תדפיס). רש"י פירש: "אפריין — חן שלנו", ועל פי זה במקומות אחרים. בנדה כ ע"ב: "איפרא הורמיו", פירש רש"י: "נכרית היתה וכן שמה ... ולשון יוני איפרא חן כמו אפריין נמטייה לרבי שמעון". כבראשית מט, כב: "בן פרת — בן חן, והוא לשון ארמי אפריין נמטייה לרבי שמעון בסוף בבא מציעא". לשמואל א, א: "אפרתי — יונתן תרגם בטורא רבית אפרים, ומדרש אגדה אפרתי בן פלטין אבגינאוס אדם חשוב כמו אפריין נמטייה לר"ש לשון חן". ועיין מהדורה והערות לפירושו רש"י, בראשית שם, רש"י השלם, מהדורת אריאל, ירושלים תשנ"א, עמ' רכג, שעיקר הגירסא בפירושו רש"י: "אפריין". וכן בפירושו רש"י לב"מ שם, בכ"י הספריה הבריטית 412, שם 413, וכ"י ואטיקן 131: "אפריין". ויש לבדוק עדי נוסח לנדה הנ"ל.

86 ראה בהערה הקודמת.

87 "ונ"ל שרב יצחק פתח באגדה על יעקב אבינו לכבוד אביו של רב נחמן או לזכרו, שרב נחמן הוא רב נחמן בר יעקב" (ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשל"ג, עמ' 454).

גמליאל, שהוא איסי בן מהללאל — אסיתא דנחשא דלא שליט ביה רקבא. א"ל: ואנא שילא בר אבינא — בוכנא דפרזלא דמתבר אסיתא דנחשא. חלש רב אסי...⁸⁸ ופירש רש"י: "אסיתא — משום דשמיה הכי דריש לשמיה הכי".

7. השם גורם לקשר מיוחד בין אישים הנקראים כך⁸⁹ בראש הדברים יש לציין את משיכתו המיוחדת של התנא רבי יהודה בר' אילעיי ליהודה בן יעקב, לשבת יהודה, ולמנהגי ארץ יהודה.⁹⁰ כבראשית רבה פרשה פד: ⁹¹ "ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע וגו' אמר ר' יהודה בר' אילעיי ביהודה שבו (בין עדי הנוסח: כשבח יהודה)⁹² הכתוב מדבר. בשלשה מקומות דיבר יהודה בפני אחיו ועשו אתו מלך עליהן: ויאמר יהודה אל אחיו, ויבא יהודה ואחיו (בראשית מד, יד), ויגש אליו יהודה (שם, יח)".

לדעתו של רבי יהודה נקברו במערת המכפלה שלושת האבות, ומתוך השבטים יהודה בלבד, בדרשו "ואל עמו תביאנו", דברים לג, ז):

ואל עמו תביאנו, שיקבר עם אבות בארץ. רבי יהודה אומר וכי עצמות יוסף בלבד העלו ישראל ממצרים, והלא כל שבט ושבט העלה עצמות שבטו ממצרים שנאמר (שמות יג ט) והעליתם את עצמותי מזה אתכם, שאין תלמוד לומר אתכם, מה תלמוד לומר אתכם, שכל שבט ושבט העלה עצמות שבטו ממצרים. ומה תלמוד לומר ואל עמו תביאנו, שנקבר עם אבות בקבורתם. רבי מאיר אומר הרי הוא אומר (בראשית ג, ה) בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען, אני נקבר בה ואין אחר נקבר בה. ומה תלמוד לומר ואל עמו תביאנו שנקבר עם אבות בארץ.⁹³

88 העירני פרופ' אהרן דמסקי.

89 וראה לעיל דוגמאות אחדות בקטגוריות האחרות.

90 ראה: אא"ה פינקלשטיין, "ההלכות שנאמרו בירושלים", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, נזירק תש"י, חלק עברי, עמ' סג-סד. לפי פינקלשטיין "כנראה לא נטשטשו גם בזמנים אחרונים היחוסים, והכירו הרבה מישראל את שבטיהם על פי האגדות שנמסרו להם מאבותיהם או מרבתייהם". כלומר, ההסבר לצמידותו של רבי יהודה הוא השתלשלותו של תנא זה משבט יהודה. ויותר ממה שיש להעיר שכלל העם שרד בעיקר משבט יהודה (וכהנים ולוויים), הרי בוודאי עיקר הטעם הוא שהשם גורם.

91 עמ' 1021.

92 עיין מנחת יהודה שם.

93 והשווה: "ומהיכן קורא אדם את המגילה ויוצא בה ידי חובתו? רבי מאיר אומר כולה. רבי יהודה אומר מאיש יהודי. רבי יוסי אומר מאחר הדברים האלה" (משנה מגילה פרק ב מ"ג = תוספתא מגילה פרק ב הלכה ט).

והרבה רבי יהודה לדבר על מנהגי ארץ יהודה:

אמ' ר' יהודה ביהודה בראשונה היו מפשפשין את החופה ואת החתן ואת הכלה שלשה ימים קודם לחופה ובגליל לא נהגו כן ביהודה בראשונה היו מיחדים את החתן ואת הכלה שעה אחת קודם לחופה כדי שיהא לבו גס בה ובגליל לא נהגו כן ביהודה בראשונה היו מעמידין שושבינין שנים אחד משל בית חתן ואחד משל כלה ואע"פ כן לא היו מעמידין אלא לנישואין ובגליל לא נהגו כן ביהודה בראשונה היו שושבינין ישנין במקום שחתן וכלה ישינין ובגליל לא נהגו כן (תוספתא כתובות פ"א ה"ד ומקבילות).⁹⁴

כשם שראינו לעיל התייחסות מיוחדת של תנאים ואמוראים לאישי המקרא ששם כשם, דומה שקשר כזה היה קיים לפעמים אף בין אמורא לתנא אשר שמו כשמו: "אמר רב יהודה אמר רב, כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אילעאי, ערב שבת מביאין לו עריכה מלאה חמין ורוחץ פניו ידיו ורגליו ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין, ודומה למלאך ה' צבאות" (שבת כה ע"ב). ובעניין אחר, במסכת פסחים (יז ע"ב) לאחר שמצאו סתירה בדברי רבי יהודה: "אמר רב יהודה אמר שמואל, חזר בו רבי יהודה". כסגנון זה מצאנו רק היקרות נוספת אחת משמו של שמואל.⁹⁵ אמנם המימרא הראשונה כאן נאמרה משמו של רב והשנייה משמו של שמואל. אבל בשתייהן המוסר הוא תלמידים רב יהודה. שמא מקרה הוא. אבל שמא נשמרו שני פריטים אלה מתורת רב ושמואל, מתוך שתלמידים רב יהודה האמורא חיבב שמועות על רבי יהודה התנא.

במסכת גיטין (לא ע"ב): "אמר רבי אלעזר, חלוקין עליו חבריו של רבי אלעזר". הא כיצד? פירש רש"י: "רבי אלעזר בן פדת דגמרא ורבי אלעזר בן שמוע דמתניתין וברייתא". כלומר, רבי אלעזר האמורא אמר כן על רבי אלעזר התנא. וכן מצינו את רבי אלעזר האמורא מוסר משמו של רבי אלעזר התנא. בחולין דף ז ע"א: "רבי אלעזר בן פדת אמר משום רבי אלעזר בן שמוע".⁹⁶ וכן זוג נוסף של חכמים בשם אלעזר/אליעזר:

94 ובכלל רגיל מאוד הלשון "אמר רבי יהודה ביהודה". אלא דווקא באלה צריך בדיקה לגרסה בכל מקום, וקצתם נמסרו בשם רבי יהושע. ועיין: ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, מסכת פסח ראשון (עומד לצאת לאור בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן), סימן טז בהערה.

95 יבמות פ ע"א: "אמר רמי בר דיקולי אמר שמואל חזר בו ר' אליעזר".

96 וכן על רבי אליעזר הגדול: "א"ר אלעזר: הלכה כרבי אליעזר" (נדה ח ע"א), ועיין י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 321.

חולין פט ע"א

ירושלמי קידושין פ"א ה"ט, סא ע"ד⁹⁸

אמר רבי יוחנן משום רבי אלעזר בר' שמעון: כל מקום שאתה מוצא דבריו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בהגדה ושמו ע"ז⁹⁷ כאפרכסת

אמר רבי יוחנן משום רבי אלעזר בר' מר' ליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי נקב אזנך כאפרכסת הזו ושמו

בבבלי מביא רבי יוחנן כלל זה על רבי אליעזר ברבי יוסי הגלילי משמו של רבי אלעזר ברבי שמעון, ובירושלמי בסתם. אפשר להניח שהירושלמי מסר את שלשלת הקבלה באופן חלקי בלבד. אולם, כאן נשאר מקום לטעון שהבבלי הוא שהוסיף את השם "רבי אלעזר ברבי שמעון". וראשון עיקר. כיוצא בזה בחכמים אחרים שמסרו על שם חכם כשם: "אמר רבי חנינא, פעם אחת הלך רבי חנינא בן עקיבא וכו' (שבת נ ע"א);⁹⁹ "אמר רב חביבא, אישתעיא לי רב חביבא בר סומרי" וכו' (ב"מ פה ע"ב). אף אחד משני רב חביבא אלה אינו נזכר עם חכם אחר, לא כמביא את דבריו ולא כמובא על ידו, אף שהם מוזכרים בפני עצמם. הווה אומר, חביבות השם חביבא היא הגורמת. מצאנו הרבה חכמים בשם רבי יוסי הקשורים בחכם אחר בשם זה. קשה לומר בוודאות שבכל אחד ואחד מהם השם גורם, ברם דומה שכן הוא לפחות במקצתם. "העיד יוסי בן יעזר איש צרדה... על משקין בית מטבחיא דכן (עדויות פ"ח מ"ד), ואמר רבי יוסי בר' חנינא משקין בית מטבחיא, לא דיין שהן דכן אלא שאין מכשירין" (פסחים טז ע"א). בתוספתא סוף ערלה (עמ' 285): "ר' לעזר בי ר' יוסה אמ' משם ר' יוסה בן דורמסקית שאמר משם ר' יוסה הגלילי שאמ' משם ר' יוחנן בן נורי שאמ' [משם] ר' ליעזר הגדול אין ערלה בחוצה לארץ". שלושה מן המוסרים יש בשם יוסי. בכתובות מד ע"ב: "א"ר יוסי בר חנינא המוציא שם רע על היתומה — פטור, שנאמר ונתנו לאבי הנערה, פרט לזו שאין לה אב. מתיב ר' יוסי בר אבין ואיתימא ר' יוסי בר זבידא ואם מאן ימאן אביה לרבות יתומה לקנס, דברי רבי יוסי הגלילי". הרי מתחילתה ועד כאן כל חכמי הסוגיה הזאת, רבי יוסי הם!

רבי ינאי בי רבי ישמעאל, שצוין לעיל שדרש על "ישמעאל", אף אמר משם דבי רבי ינאי. ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג, ח ע"א: "רבי ינאי בשם (צ"ל: בי) ר' ישמעאל בשם בית רבי ינאי אומר בשומע תפילה"¹⁰⁰. בדומה לכך,

97 ברוב עדי הנוסח: אזנך.

98 השווה פסיקתא רבתי, פרשה י, לח ע"ב.

99 ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"ה, מד ע"א: "זעור בר חנינה בשם רבי חנינה".

100 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 765.

"ירמיה ספרא שאל לרבי ירמיה" (ירושלמי ברכות פ"ד ה"א, ז ע"ג; ירושלמי תענית פ"ד ה"א, סז ע"ג; ירושלמי מגילה פ"ג ה"ה, עד ע"ב).
בכל הדוגמאות הללו, חכם משום חכם, בוודאי יד המקרה עשויה לגרום בחלק שהוא אותו השם. ואפשר להוסיף פרטים מן הסטטיסטיקה הרלוונטית. אולם, לעת עתה דומה, שלפחות בחלק לא מבוטל מהם, השם הוא הגורם.

דיון ומסקנות

המחברים שעסקו בנושא הזה נטו לשלול את האפשרות שהלשון הנופל על השם נובע מן החכמים עצמם, אומרי ההלכות והאגדות. מחברים אלה דימו כנראה שלא יאה ולא ייתכן שנקטו חכמי התלמוד והמדרש את הסגנונות הללו במכוון, ומכאן ביקשו לתלות את הדבר בהתפתחויות תנייניות: התערבות מאוחרת, מעשה העורך, שינויי מעתיקים, וכיוצאים באלה. לשעתנו, ניתן להגיע לאיזון הנכון בהבנת התופעה על ידי מודעות מתוגברת לתכונות הספרותיות ולסגנונות הרטוריים המאפיינים את דברי התנאים והאמוראים. נדגים את ההתלבטויות וההיסוסים של המחברים בדברי רובינשטיין דווקא, שמצד אחד הגה בצורה ברורה את הרעיון של שמא גרים, ומצד שני חתר להגיע להסברים אחרים במקומו.

וזהו מסקנתי ... לפתר החזיון הזה: "כי יש מהן ששמות האומרים הביא אותם לידי מאמרים כאלו שנושאים עליהם רעיונות מענייני שמותיהם, ושמה קגרים... ויש מהם שמסדרי התלמוד כותבי הגמרא וגם כותבי הברייתות מאהבם לכתב דרך צחות ולשון נופל על לשון שנו שמות האומרים או הוסיפו להם שם לוייה על פי ענין המאמר אבל לא נקרא כן בפי החכמים שבזמן האומרים, רק הם המצאת כותבי הגמרא והברייתות בכתבתם...¹⁰¹ כי כותבי הברייתות וגם מסדרי התלמוד אהבו הצחות והחדוד ולשון נופל על לשון בספרות, כאשר נמצא לזה הדבר הרבה ורשמים בספרותם". ממסקנה זו — שרק ע"פ אפשר לפתר את החזיון הזה — אנו רואים שיש לפנינו בש"ס שמות מלאכותיים, היינו שכותבי הגמרא שנו בכתבתם את שמות בעלי המאמרים על פי תוכן המאמרים, או הוסיפו להם שמות לוייה ע"פ תוכן המאמרים. וקרוב הוא גם ששמו דברים בפי חכמים שיש לשמותיהם דמיון תוכני לענין המאמר ובאמר הם מהגמרא עצמה, מדרכם לכתוב דרך צחות ולשון נופל על לשון.¹⁰²

101 כאן הדגים את השמות והכינויים "מלאכותיים" לדעתו, לא רק "זוהמאי" וכיו"ב, אלא אף: בר ממל, מסכרא, וכן מגדלאה, כשיטת חיות דלעיל.

102 עמ' 60-61 (ההבאה במראות הוכאה מדברי המחבר עצמו, עיין שם).

אנו רואים שהמחבר מודע לאפשרות שהשם גורם, אבל סברותיו האחרות מטות אותו מלהשלים עם הסבר זה ולקבל אותו. שמה התלכטויות אלה טיפוסיות הן לגישושי אותו דור בהבהרת אופיו הספרותי של התלמוד, כשהחידוש המרכזי שלהם, עצם תופעת העריכה התלמודית — המכונה "מלאכתיות" אצל מחבר זה — דוחה בחינות אחרות הצדה. מחברים אלה ניסו אפוא עד כמה שאפשר לייחס את הדמיון בין השם ובין דברי החכם לשלבי העריכה ומסירת הנוסח. תהליך זה הוא המסתמן בדברי רובינשטיין לעיל.

לדעתנו אף שייתכן לזקוף מקצת המקרים על התהליכים הללו — ומהם שאיחורם ניכר על פניהם¹⁰³ — אין בכך להסיט את הדגש מעיקר מסקנתנו, שלפנינו תופעה שורשית של הרטוריקה התלמודית-המדרשית עצמה, וראוי לה מקומה על יד מתודות רבות ומגוונות בספרות התלמודית-המדרשית של לשון נופל על לשון, וקשרי אסוציאציה רבים מתוך דמיון צליל.¹⁰⁴ קו מעניין במדגם דלעיל הוא מקומם הכולל של המדרשים הארץ-ישראליים הקדומים והירושלמי, הם הם המקורות שניצלו לרוב מקולמוסה של עריכה מאוחרת. ואדרכה, ככל שאנו חוזרים לחטיבות המקוריות של ספרות חז"ל ולעדי הנוסח הקדומים, אנו מוצאים תיעוד רחב ומבוסס יותר למגמה הזאת. קו אחר הראוי לתשומת לב הוא שאותן מילים או לשונות אשר ספק אם היו נכנסים למקורותינו כלל, כגון אפריין, מברכתא, לולא שהשם גורם להם. ביקשנו להתייחס למחקרים הקודמים,¹⁰⁵ לבדוק את שיטותיהם, ועל יסוד

103 במדרש הגדול, דברים, מהדורת פיש, ירושלים תשל"ה, עמ' תרכו: "שדריה ליגרין קיסר, בהדי דאתי שדא גירא למזרח", עיוות הסגנון המקורי, גיטין נו ע"א: "שדר עלוייהו לנירון קיסר. כי קאתי, שדא גירא למזרח" (העירני פרופ' דניאל שפרבר). בעבודה זרה ל ע"א: "רבי ינאי בר ישמעאל חלש, על לגביה ר' ישמעאל בן זירוד ורבנן לשילי ביה". ברם אין זו אלא גרסת הדפוס. בכתבי היד הנכנס אצל החולה הוא רבי שמעון בן זירוד. וכך ברור שם זה מסנהדרין יד ע"א גם בדפוסים. אלה הם המקרים ה"מלאכותיים"!

104 וכל עוד ב"השם גורם" עסיקין, יש להזכיר את משחק המילים בעניין החולדה וידיעת מצב החמץ בימים שלפני פסח, שעל ידיעה זו הקשה רבא: "וכי חולדה נביאה היא?" (פסחים ט ע"ב).

105 לאזכור התופעה, מקרים או ציונים נוספים לתופעה הנידונה, ראה: צ"ה ליעווין, "העלם דבר", השחר, יב (תרמ"ד), עמ' 553; מנחת יהודה לבראשית רבה עמ' 776 הנ"ל; צ' מלטער, מסכת תענית, נירק תר"ץ, עמ' 22 הע' 8; רובינשטיין (לעיל הע' 25, עמ' 59-61); מ' היגער, אוצר הברייתות, ה, ניראק תש"ב, עמ' 24; ליברמן (להלן); י' קאפח, "על שמות בעלי שמועה הזהים עם שמועתם", סיני נו (תשכ"ה), עמ' קנט-קס ("חז"ל נהגו כן דרך צחות או בדיחות הדעת, וכעין מזכרת לעצם השמועה הביאה בשם אחד החכמים שהיא אמורה בשמם, ודווקא אותו זהו עם שמו, אע"פ

בדיקה בלתי אמצעית של המקורות להגיע להבנה הנאותה. אשר לדברי הראשונים, אנו חוזרים ומחזיקים בדרכו של רש"י, שכבר נקט את ההסבר של השם גורם, אגב חלק מן ההיקרויות, וכפי שהבאנו את דבריו לעיל: "כל אחד היה דורש אחר שמו"; "משום דשמיה הכי דריש לשמיה הכי". אף מצאנו שהגר"ש ליברמן נקט בפשטות כהסבר זה אגב דיון במימרת רבי יוחנן על "תו" ביחזקאל ט, ד, הבאה בכבלי שבת מה ע"א: "... ר' יוחנן אמר, תיו תחון זכות אבות". על כך העיר ליברמן: "ר' יוחנן רצוי היה לו לראות כ-¹⁰⁶X סמל של רחמים וחסד (חנינה, תחון) מפני שביקש לקשר שמו בחזון הגאולה לעתיד לבוא... ולפיכך ראה ר' יוחנן באות הגאולה רמז לשמו. ודבר רגיל היה (ונסמך מן הסתם על הדעה שאופיים ומזלם של בני-אדם תלויים במידת-מה בשמותיהם. ראה לדוגמה, בבלי ברכות ז, ב, סנהדרין צח, ב)."¹⁰⁷ ראוי להעמיד על דרכי לשון החכמים ועל אמצעים רטוריים בסגנונם לשם הבנה נכונה וחודרת של יצירתם הגדולה. מי שיפקח את עיניו לתופעת "השם גורם" ימצא בוודאי דוגמאות רבות ומעניינות לאורך כל המקורות הללו, שטרם זוהו, או שטרם אופיינו כיאות.

שנאמרה גם בשם אחרים"; י"א זליגמן, מחקרים, עמ' 437; שפרבר (כנ"ל, הע' 42), עמ' עח, הע' 1; ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, ב"מ פ"ו, הנוסח, ירושלים תשנ"ז, עמ' 418. ועיין שור, החלוץ, ט (תרל"ד), ב, עמ' 29 ואילך; י (תרל"ח), עמ' 4 ואילך, וביקש לדרוש את כל הכינויים מיוונית, והדברים דחוקים.

106 כלומר, ה"תו" (שי"פ).

107 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 145 הע' 27.

***Nomen est Omen* — Dicta of Talmudic Sages
which Echo the Author's Name**

Shamma Friedman

Talmudic literature, both Halakhah and Aggadah, has been traditionally interpreted, by and large, in terms of its content. Yet, much is to be gained by an appreciation of the sophisticated literary form, rhetoric, and even poetic elements that often pervade this corpus. A fascinating example is provided by the phenomenon of subtle punning, in dicta spoken by the Talmudic sages, on their own names. This study surveys examples of the phenomenon, comments on existing scholarly treatments, and analyzes the psychological and rhetorical underpinnings. Examples are presented under seven categories:

1. Sages' dicta include puns on their names
2. A midrashic explanation is provided for a biblical word, which itself is similar to the Sage's name
3. Sages tend to use as examples biblical personalities with names the same as their own
4. Aggadic statements
5. Talmudic dialectic
6. Something said to or concerning a sage, which includes a pun on his name
7. Sages select dicta of namesakes for transmission

The names involved include appellations based on bodily characteristics, such as גזולא — “left-handed,” or defects, such as קרום — “short of limb.” This phenomenon is already an inherent feature of Talmudic rhetoric in the Yerushalmi and Palestinian midrashim, thus disproving claims that it stems from the work of late Babylonian editors. Furthermore, examples absent from the printed texts are adduced from manuscripts. This rhetorical feature is clearly basic and central to the rabbinic mind, and cannot be dismissed as an artificial addition.

תדפיס מתוך

ואלה שמות

מחקרים באוצר השמות היהודיים

כרך שני

בעריכת

אהרון דמסקי

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט

Offprint from

THESE ARE THE NAMES

Studies in Jewish Onomastics

Vol. 2

edited by

Aaron Demsky

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN, 1999